

ДІНИ ҰЛТШЫЛДЫҚ: ПОСТКЕҢЕСТІК КЕҢІСТІК ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

^{1,2,3} М.Ө Насимов, ² Б.Ж. Паридинова

АҢДАТПА

Діни ұлтшылдық белгілі бір географиялық аймақ пен қауымдастық шегінде діни бірегейлік пен ұлттық бірегейлік арасындағы тығыз байланысты орнатуға және сақтауға ұмтылатын саяси идеология. Діни ұлтшылдық белгілі бір дін мен діни дәстүрлер ұлттың мәдени және тарихи өзіндік ерекшелігінің ажырамас бөлігі ғана емес, ұлттық мемлекетті анықтау мен ұйымдастырудың іргелі негізі болып табылады деген сеніммен сипатталады. Осы тұжырымдарға сәйкес бұл мақалада діни ұлтшылдық түсінігіне қатысты посткеңестік ғалымдардың зерттеулеріне мән беріледі. Жалпы діни ұлтшылдық ұғымын тек отандық зерттеушілер ғана емес, посткеңестік кеңістік ғалымдары да аз зерттеп жүр. Web of Science Core Collection базасында «religious nationalism» кілт сөзі арқылы іздеу барысында отандық ғалымдар жүргізген зерттеулерді мүлдем таба алмадық. Посткеңестік кеңістік ғалымдары арасында бұл ұғымды қолданған 9 зерттеу жұмысын таптық. Мақаланың негізгі бөлімінің бірінші бөлігінде ресейлік ғалымдар зерттеулеріне сипаттама жасалады. Екінші бөлігінде армениялық және литвалық ғалымдар зерттеулеріндегі көзқарастарға талдау жүргізіледі. Нәтижесінде бір ел авторларының және өзге ел ғалымдарымен бірлескен авторлық жұмыстар ішінен ресейлік ғалымдардың 6, литвалық ғалымдардың 2 және армениялық ғалымдардың 1 зерттеуіне ерекше мән бердік. Ресейлік ғалымдар өз еліндегі діни ұлтшылдық мәселелерін 4 мақалада, армениялық ғалымдар 1 мақалада назар аударады. Литвалық ғалымдар болса, Шығыс және Орталық Еуропадағы мәселелерді талдайды. Мақалада посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдықты аз зерттеуінің бірнеше себептері айқындалды. Діни ұлтшылдықты түсінудің кейбір өзекті мәселелеріне тоқталдық. Сонымен қатар, ғалымдар зерттеулерін жүйелеу барысында бірнеше ортақ көзқарастардың бар екендігі анықталды.

Түйін сөздер: діни ұлтшылдық, ұлттық бірегейлік, діни бірегейлік, саясат, қоғам, бірлік.

¹Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

³ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
М.Ө. Насимов,
nasimov_m@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Насимов М.Ө.,
Паридинова Б.Ж.
Діни ұлтшылдық:
посткеңестік кеңістік
ғалымдарының зерттеулері
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 128-140.

Религиозный национализм: исследования ученых постсоветского пространства

Аннотация. Религиозный национализм – это политическая идеология, которая стремится установить и поддерживать тесную связь между религиозной идентичностью и национальной идентичностью в пределах определенной географической области и сообщества. Религиозный национализм характеризуется верой в то, что конкретная религия и религиозные традиции не только являются неотъемлемой частью культурной и исторической самобытности нации, но также служат фундаментальной основой для определения и организации национального государства. В соответствии с этими выводами в этой статье делается упор на исследования постсоветских ученых, касающиеся понятия религиозного национализма. Понятие религиозного национализма в целом мало изучено не только отечественными исследователями, но и учёными постсоветского пространства. В ходе поиска по ключевому слову «religious

nationalism» в базе Web of Science Core Collection мы не смогли найти исследований, проведенных отечественными учеными. Мы нашли 9 научных работ, в которых использовалась данное понятие среди постсоветских ученых. В первом разделе основной части статьи описаны исследования российских ученых. Во втором разделе проводится анализ взглядов армянских и литовских ученых. В результате из числа совместных авторских работ с авторами одной страны и учеными других стран особое внимание мы уделили исследованиям 6 российских ученых, 2 литовских ученых и 1 армянских ученых. Российские ученые уделяют внимание проблемам религиозного национализма в своей стране в 4 статьях, армянские ученые - в 1 статье. Литовские ученые анализируют проблемы Восточной и Центральной Европы. В статье обозначено несколько причин, по которым ученые постсоветского пространства редко изучают религиозный национализм. Мы затронули некоторые актуальные вопросы понимания религиозного национализма. Кроме того, в процессе систематизации исследований ученых было установлено, что существует несколько общих точек зрения.

Ключевые слова: религиозный национализм, национальная идентичность, религиозная идентичность, политика, общество, единство.

Religious Nationalism: Research by Scientists in the Post-Soviet Space

Abstract. Religious nationalism is a political ideology that seeks to establish and maintain a close alignment between religious identity and national identity within a particular geographic area and community. Religious nationalism is characterized by the belief that a specific religion and religious tradition is not only integral to the cultural and historical identity of a nation but also serves as the fundamental basis for defining and organizing the nation-state. In accordance with these findings, this article focuses on the research of post-Soviet scientists regarding the concept of religious nationalism. The concept of religious nationalism as a whole has been little studied, not only by domestic researchers but also by scientists in the post-Soviet space. When searching for the keyword “religious nationalism” in the Web of Science Core Collection, we could not find studies conducted by domestic scientists. We found nine scientific works in which this concept was used among post-Soviet scientists. The first section of the main part of the article describes the research of Russian scientists. The second section analyzes the views of Armenian and Lithuanian scientists. As a result, among the joint author’s works with authors from one country and scientists from other countries, we paid special attention to the research of six Russian scientists, two Lithuanian scientists, and one Armenian scientist. Russian scientists pay attention to the problems of religious nationalism in their country in 4 articles; Armenian scientists in 1 article. Lithuanian scientists analyze the problems of Eastern and Central Europe. The article identifies several reasons why scientists in the post-Soviet space rarely study religious nationalism. We have touched on some pressing issues in understanding religious nationalism. In addition, in the process of systematizing the research of scientists, it was found that there are several common points of view.

Key words: Religious Nationalism, National Identity, Religious Identity, Politics, Society, Unity.

Кіріспе

Діни ұлтшылдық тұжырымдамасы ұлтшылдық, дін және бірегейлік саясаты саласындағы басқа тақырыптармен салыстырғанда посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілер, оның ішінде қазақ зерттеушілері тарапынан көп назар аударылған жоқ. Дегенмен, соңғы жылдары әлемдік және аймақтық деңгейде діни ұлтшылдық құбылысы байқала бастағандықтан, посткеңестік кеңістік зерттеушілері арасында аз да болса ғылыми қызығушылықтың артқанын байқауымызға болады.

Посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдықты салыстырмалы түрде аз зерттеуінің мынадай бірнеше себептері бар деп ойлаймыз:

1. Қоғамды секуляризациялауға (зайырлылық) тарихи назар: Кеңес дәуірінде мемлекеттік саясаттың бір бөлігі ретінде зайырлылық пен атеизмге көп көңіл бөлінді. Секуляризациялауға ерекше назар аудару академиялық дискурсқа әсер еткені сонша, діни ұлтшылдыққа әлеуетті қарсы күш пен жаңа құбылыс болғандықтан назар аударылмады.

2. Саяси күрделілік: діни ұлтшылдық ұлттық бірегейлік, мемлекеттік құрылыс және этносаралық қатынастар мәселелерімен тоғысатын аймақтарда күрделі саяси тақырып болып табылады. Саяси күрделілік пен академиялық еркіндікке шектеудің қойылуына байланысты ғалымдардың діни ұлтшылдық бойынша зерттеу жүргізуі қиынға соқты.

3. Пәнаралық сипат: діни ұлтшылдық саясаттану, әлеуметтану, тарих, антропология және дінтану секілді т.б. ғылымдармен қиылысатын күрделі құбылыс. Діни ұлтшылдықты жан-жақты зерттеу пәнаралық ынтымақтастық пен тәжірибені қажет етеді және зерттеушілер арасында логистикалық қиындықтарды тудырады.

4. Жаңа құбылыс: діни ұлтшылдық көптеген елдерде тарихи тамырларға ие болғанымен, оның посткеңестік кеңістікте қайта жанданып, қайта құрылуы салыстырмалы түрде жақында болған құбылыс. Зерттеушілерге қазіргі қоғамдағы діни ұлтшылдық көріністерін байқау, талдау және контекстке келтіру үшін көп уақыт қажет болады.

5. Тілдік кедергілер: діни ұлтшылдыққа қатысты зерттеу материалдары мен ғылыми әдебиеттерге қолжетімділік тілдік кедергілерге байланысты посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілер үшін шектелуі мүмкін. Діни ұлтшылдық туралы бар зерттеулердің көпшілігі ағылшын немесе басқа батыс тілдерінде жарияланатындықтан, негізінен жергілікті ұлттық тілдерді пайдаланатын зерттеушілер үшін талдау қиынға соғады.

Осы себептерге қарамастан, посткеңестік кеңістіктегі саясат, қоғам және бірегейлікті қалыптастыратын маңызды күш ретінде діни ұлтшылдықты зерттеудің маңыздылығын мойындау артып келеді. Ғалымдар бұл тақырыпты зерттеуді жалғастыратын болса, өз еліндегі және одан тыс жерлерде діни ұлтшылдықтың динамикасы, салдары мен көріністері туралы жақсырақ түсінетін болады. Бірлескен күш-жігер, пәнаралық зерттеулер және ғылыми алмасудың ұлғаюы осы күрделі құбылысты толық түсінуге ықпал ете алады. Бұл мақала осы мақсатты ұстанады және посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдықты зерттеулерін алғаш қазақ тілінде талдаған алғашқы жұмыс ретінде бағалауға болады.

Діни ұлтшылдыққа қатысты түсіндірмелер өте көп. Мәселен, С.Л.Н. Hayes [1] ұлтшылдықты діннің өзі деген ұстанымды тұжырымдайды. Кейде ұлтшылдықты белгілі бір діни сенім,

дәлелденбеген қағида, идеология, тиістілікке қатынас ретінде баға беріледі. Бұл қатынастардың екі көрінісі бар: дінді саясиландыру және діннің саясатқа ықпалы [2]. Бірінші көрінісін ортақ дінді ұлттық бірлік сезімі, ұлт азаматтары арасындағы ортақ байланысқа ықпал ететіндей қарастыруға болады. Діннің екінші саяси көрінісі ортақ этникалық, тіл мен мәдениет секілді ұлттық бірегейлікті насихаттаумен айқындалады. Діннің саясатқа ықпалы идеологиялық сипатқа ие: діни идеялардың заманауи түсіндірмелері саяси белсенділік пен іс-әрекетті шабыттандырады; дінді қатаң түрде ұстануға ықпал ететін заңдар қабылданады [3].

Осы тұста діни ұлтшылдықты түсінудің мынадай өзекті мәселелері бар екенін айтқымыз келеді:

1. Дін мен ұлттық бірегейлік интеграциясы: діни ұлтшылдық немесе діни және ұлттық бірегейлік пен мақсаттардың бірігуі ұлтшылдықтың айқын көрінісіне айналды [4]. Бұл түсінік діни ұлтшылдықтың ұлттың басым діні мен діни дәстүрі оның ұлттық бірегейлігінен бөлінбейтіндігін көрсетеді. Тұжырым белгілі бір дінді ұстану ұлтқа тиістіліктің негізгі көрінісі және ұлттың мәдени, моральдық және саяси құндылықтары осы діннен тарайды деген идеяға келеді.

2. Діни бірлікке ықпал жасау: дін ұлтшылдықпен қатар әлеуетті біріктіруші фактор болып табылады. Дін түрлі топтар, тайпалар, ұлттар, тұтас елдерді біріктіретін күшке ие [5]. Діни ұлтшылдар ұлт ішінде бірлікке шақыратын күш ретінде үстем дінді, діни дәстүрді насихаттау мен сақтауды жақтайды. Ортақ діни нанымдар мен тәжірибелерге негізделген әлеуметтік бірлік пен ұжымдық бірегейлік діни қауымдастық мүшелерінің арасындағы ынтымақтастық сезімін дамытады.

3. Секуляризмның ұлтшылдыққа қарсылығы: діни ұлтшылдық тұжырымдары кейде дін мен мемлекеттің бөлінуін жақтайтын зайырлылық қағидаттарына қайшы келуі мүмкін. Зайырлылық бағдары бойынша рационалистік және тек әлемдік қатынастар істеріне қатысты моральдық және саяси доктрина ретінде

түсініледі [6, 106 б.]. Бұл тұжырымды зайырлылық барлық азаматтарға тең қатынас пен дін бостандығын қамтамасыз етуінен, діни ұлтшылдық үстем дінді қолдап және оны ресми мемлекеттік дін, басқару мен саясатты қалыптастырудағы жетекші күшке айналдыруға ұмтылуынан байқаймыз.

4. Саясат пен қоғамға ықпалы: діни ұлтшылдықтың саясат, қоғам және халықаралық қатынастарға елеулі ықпалы бар [7]. Мәселен, діни ұлтшылдық сайлау нәтижелеріне әсер ете алады, иммиграция және әлеуметтік саясат секілді мәселелер бойынша қоғамдық дискурсты қалыптастырады, діни және этникалық топтар арасындағы немесе түрлі діни бірегейліктері бар елдер арасындағы шиеленістерге түрткі болады.

Осылайша, діни ұлтшылдықты ұлттық мемлекет ішінде діни және ұлттық ерекшеліктер тоғысатын күрделі құбылыс ретінде айқындауымызға болады. Діни ұлтшылдық бірлік пен ынтымақтастық

сезімін тудырса да, оқшаулану, кемсітушілік және зайырлылық пен діни бостандық қағидаларына қарсы келуі ықтимал. Зерттеу тақырыбының өзектілігіне байланысты мақалада келесі сұрақтарға жауап іздейміз: (1) діни ұлтшылдықты зерттеудің қандай ерекшеліктері бар? (2) діни ұлтшылдықты зерттеуде посткеңестік кеңістік ғалымдары қандай тұжырымдар ұсынады?

Әдіснама

Зерттеуде діни ұлтшылдық түсінігін анықтау мақсатында «religious nationalism» кілт сөзі арқылы Web of Science Core Collection базасындағы ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізілді. Нәтижесінде базадан осы кілт арқылы 345 материал табылды және ең көп материал дінтану (119) және ең аз материал гуманитарлық ғылымдар (9) саласында екені белгілі болды (сурет 1).

Сурет 1 - Web of Science Core Collection базасындағы ғылымдар саласы бойынша мақалалар саны

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2024 жылдың 14 қаңтарындағы көрсеткіш

Материалдардың көптігі және бір мақала шеңберінде табылған материалдарды талдау мүмкін еместігін ескере отырып, авторлар мәліметтерді тарылтуды көздеді. Бұл үшін базада индекстелген жарияланымдардың елдер бойынша көрсеткіштеріне талдау жүргізіліп, посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулері жинақталды. Жалпы бұл ұғымды АҚШ ғалымдары көп қолданатындығы белгілі болды

(166) және Англия (27), Үндістан (18), Австралия (15), Израиль (11) елдерінің зерттеушілеріне қарағанда басымдық берілгендігі көрінді. Посткеңестік кеңістік ғалымдары жарияланған журналдар салалары дінтану, этникалық зерттеулер, саяси және тарих ғылымдарын қамтиды. Жарияланған мақалаларға берілген сілтемелер де жүргізілген зерттеулердің өзектілігін көрсетіп отыр: 5 мақалаға 25 сілтеме берілген (кесте 1).

Кесте 1 - Посткеңестік кеңістік ғалымдарының Web of Science Core Collection базасында жарияланған мақалаларына берілген сілтемелер саны

№	Мақала мәліметтері	Сілтеме саны	Жылына орташа
1	Yusupova G. The Islamic representation of Tatarstan as an answer to the equalization of the Russian regions [9]	14	1.56
2	Burchardt M., Hovhannisyan H. Religious vs secular nationhood: «Multiple secularities» in post-Soviet Armenia [14]	8	0.89
3	Emelyanova N. The specifics of political modernization in modern India: Between progress and regression [12]	1	0.2
4	Гарри И. Культ Авалокитешвары и конкурирующие национализмы сино-тибетского пограничья (1911-1951 гг.) [13]	1	0.2
5	Golovushkin D.A. On the issue of religious tolerance in modern Russia: national identity and religion [8]	1	0.05
ЖАЛПЫ:		25	3.13

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2024 жылдың 14 қаңтарындағы көрсеткіш

Посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулерін талдау барысында авторлар диалектикалық, тарихи және салыстырмалы әдістерге көңіл бөлді. Алынған нәтижелерді талдауда сипаттамалық әдіске ерекше назар аударылды. Посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулерін талдауда қолданылған аталмыш әдістер діни ұлтшылдық сынды күрделі құбылысты түсінуге көп өлшемді көзқарас қажет екендігін көрсетті. Диалектикалық материализм философиясынан бастау алатын диалектикалық әдіс қоғамдық құбылыстардың өзара байланысы мен серпінділігін көрсетеді. Бұл әдіс арқылы діни ұлтшылдықтың дамуына тән қайшылықтар мен шиеленістерді анықтадық. Тарихи әдіс қазіргі құбылыстарды контекстке келтіру үшін өткен оқиғалар мен тенденцияларды зерттеуді қамтыды. Діни саясаттың мұрасы, тарихи наразылықтар мен мәдени дәстүрлер секілді факторларды анықтай отырып, діни ұлтшылдықтың тарихи тамырын айқындауда әдіс ерекше көмек берді. Салыстырмалы әдіс түрлі ахуалдар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды дәйектеп берді. Жалпы заңдылықтар мен тенденцияларды анықтау арқылы діни ұлтшылдықтың өсуі мен төмендеуіне ықпал ететін фак-

торларды түсіндіре алдық. Сипаттамалық әдіс эмпирикалық деректер мен құбылыстарды талдауға үлесін қосты. Осы әдісті қолдану негізінде діни ұлтшылдықпен байланысты көріністер, тәжірибелер және идеологияларды анықтай алдық. Төрт әдісті біріктірген авторлар діни ұлтшылдықты талдаған зерттеулерді жан-жақты қарастыра алды, оның сан қырлы табиғаты, тарихи тамырлары, салыстырмалы динамикасы көріністерін айшықтады. Пәнаралық және әдіснамалық тұрғыдан алуан түрлі әдістер дін, ұлтшылдық және бірегейлік арасындағы күрделі өзара әрекеттестік туралы түсінікті кеңейтті.

Ресейлік ғалымдар зерттеулеріне сипаттама

Посткеңестік Ресейдегі діни толеранттылықтың, сондай-ақ діни ұлтшылдықтың бастауларын ұлт пен дінді топтық сәйкестендіруден табуға болады. Дағдарыс жағдайында ұлттық бірегейлікті анықтау критерийі орыс қоғамының тарихи діні - православие болып табылады. Алайда, бүгінде ресейліктердің көпшілігі өздерін православие санайтынына қарамастан, олардың көпшілігі дінге сенбейді.

«Сыртқы сенімнің» байқалатын ықпалы діннің жеке таңдау және индивидуалды құндылық мәселесіне айналу үрдісіне әкелді. Бұл үрдіс ұлтшылдық қызметіне әсер беріп, идеологияға айналады. Нәтижесінде саяси элита дінді түрлі діни емес мақсаттарға жету құралы ретінде қарастырады. Орыс православие шіркеуі бұл ақиқатты ескеруге, тіпті қолдауға мәжбүр. Сондықтан қазіргі Ресейдегі діни төзімсіздік пен діни ұлтшылдық дінге бағытталған [8]. Бұл тұрғыда діни толеранттылық пен ұлтшылдыққа бірнеше факторлар ықпал етеді және ұлт пен дінге негізделген топтық сәйкестендіру маңызды рөл атқарады. Кеңестер Одағының өмір сүруінің көп бөлігінде атеизмді таңып, діни әдет-ғұрыптарды басып тастап отырды. 1991 жылы Кеңестер Одағының ыдырауы діни сенім бостандығының қайта жандануына әкелді. Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін жаңа ұлттық бірегейлікті іздеу ұлтшылдықты өршітті. Ұлттық бірегейлікпен астасып жатқан дін біріктіруші де, бөлуші де бола алады. Кейбіреулер өздерінің діни бірегейлігін толеранттылықты насихаттайтын ұлттық бірегейлігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырса, басқалары оны діни ұлтшылдыққа апаратын ерекше құбылыс санайды. Демек, дін жеке және топтық бірегейліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қызмет етеді. Азаматтар өздерінің діни нанымдарын белгілі бір қауымдастыққа тиістілік сезімімен байланыстыруы мүмкін және бұл сәйкестендіру бірдей наным-сенімдерді бөліспейтіндердің шеттетілуіне әкеледі. Көшбасшылар мен саяси құрылымдар діни бірегейлікті өз мақсаттары үшін пайдалана алады. Белгілі бір діни бірегейлікті атап көрсету арқылы олар қолдауды жұмылдыра алады, билікті біріктіре алады, басқа әлеуметтік және экономикалық мәселелерден назарды аудары алады. Мұндай құралдарды пайдалану төзімсіздік пен діни ұлтшылдыққа ықпал етуі мүмкін. Осылайша, посткеңестік елдердегі діни толеранттылық пен діни ұлтшылдықтың қайнар көздері өзара байланысты және тарихи, саяси, әлеуметтік

және мәдени факторлардың үйлесімі арқылы қалыптасты. Ұлттық және діни бағыттағы топтық сәйкестендіру осы факторлардың өзара әрекеттесуін елдегі діни қатынастардың жалпы климатын анықтайды.

G. Yusupova [9] мақаласында посткеңестік Татарстандағы татарлардың ерекше мәртебесін сақтаудағы исламдық діни рәміздер зерттеледі. Автор Татарстандағы аймақтық этникалық элиталардың исламды өңірдегі артықшылық ахуалын заңдастыру құралы ретінде пайдалану жолдарын дәйектейді. Мәселе аймақтағы ислам тарихы және аймақты бейнелеудегі исламдық рәміздер турасында өрбіген. Сонымен қатар, зерттеуде ислам мәдениетінің аймақтағы күнделікті өмір мен қоғамдық кеңістікке енуі арқылы түрлі этникалық топтар арасындағы әлеуметтік шекараларды нығайтуы қарастырылған. Ғалым Ресейдегі этникалық федерализм жүйесі жойылғаннан кейін татарлар исламға бет бұру арқылы өздерінің ерекше мәртебесін сақтап қалды деген қорытындыға келеді. Біздің пікірімізше, этникалық иерархиялар ішіндегі мәртебе үшін күресте діни ұлтшылдықтың рөлі әлеуметтік динамикадан көрінеді. Ғылыми талдаулар діни ұлтшылдықтың этникалық топтардағы мәртебелерді қалыптастыру, бәсекелесу және нығайтуда әлеуетті құрал ретінде қызмет ете алатынын айқындайды. Тұжырымға сәйкес этникалық иерархиядағы мәртебе үшін күрестегі діни ұлтшылдық пен рәміздер арасындағы байланысты талдау пәнаралық көзқарасты қажет етеді. Мәселен, символдық интеракционизмге сәйкес азаматтар рәміздерден алған түсініктерден өздерінің әлеуметтік әлемін қалыптастырады. Киім, рәсімдер мен дәстүрлер секілді т.б. діни рәміздер этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастың қажетті құралы бола алады. Мәртебе үшін күресте азаматтар этникалық иерархиядағы өз ұстанымын келіссөздер үшін стратегиялық түрде осы рәміздерді пайдаланады және бәсекелеседі. Әлеуметтік бірегейлік теориясы азаматтар өздерін және басқаларды ортақ белгілеріне қарай

әлеуметтік топтарға бөлуге болатынын айтады. Тұлғаның маңызды белгілері болып табылатын діни рәміздер діни ұлтшылдық пен этникалық топқа қатыстылық сезімін күшейтеді. Сондықтан символдық интеракционизм мен әлеуметтік бірегейлік теориясы көзқарастарын біріктіру діни рәміздердің этникалық топтардағы діни ұлтшылдық мәртебесі динамикасын анықтауда нақты түсініктер береді деуімізге болады.

Татарстанда жүргізілген тағы бір зерттеуде A.V. Sitnikov, M.V. Romanov және R.R. Faskhudinov [10] 2020 жылдың қыркүйегінде Татарстан Республикасында өткізілген сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, республиканың татар халқы арасындағы ұлтшылдық пен ислам дінін ұстанушылықтың арақатынасын айқындайды. Сауалнама 1000 респонденттен тұратын кездейсоқ іріктеу бойынша телефон арқылы сұхбат әдісімен жүргізілген. Сауалнамаға Татарстан Республикасының аумағында 18 жастан асқан тұрақты этникалық татарлар қатысқан. Авторлар мынадай сауалдарға жауап іздейді: исламшылдық қоғамдық санада қандай орын алады? Қоғамды саяси шоғырландыру идеологиясы ретінде ислам, соның ішінде діни ұлтшылдық қаншалықты сұранысқа ие? Осы сұрақтарға сәйкес мақала авторлары исламшылдық, этникалық және діни ұлтшылдықтың бір-бірімен байланыстарын талдайды. Мәселені талдау барысында Татарстанда «діни ұлтшылдық» деп атауға болатын діндарлық пен ұлтшылдық арасында ешқандай байланыс жоқ екені анықталған. Сондай-ақ, мақала авторлары респонденттердің этникалық ерекшелік маңыздылығын көрсететін айнымалылар мен діндарлықтың түрлі аспектілеріне қатынасын көрсететін айнымалылар арасындағы әлсіз корреляцияны тапқан. Респонденттер үшін этникалық мәселелер дінге қарағанда маңыздырақ болған, ал этноұлтшылдық көріністері іс жүзінде діншілдікпен байланысы болмаған. Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, татарлардың жоғары діндарлығы дінді қоғамдық ор-

тада және күнделікті деңгейде көрсету қажеттілігіне әкеледі. Бұл тұрғындардың исламшылдыққа қатысты құштарлығын тудырмайтындықтан саяси саланы исламдық нормаларға сәйкес қайта құру қажеттілігін көрсетеді.

Славян неопанизміндегі діни ұлтшылдық талданған зерттеуде E. Golovneva [11] халықтың туған сенімін құтқару және сақтау мәселесін дәйектейді. Ғалымның пайымдауынша, Урал және Сібірде қарқынды дамып келе жатқан неопанизм қауымдастықтары ұлттық бірегейлік, топтық құндылықтар және саяси идеологияға дискурсивті негіз жасайды. Қауымдастық этникалық ынтымақтастық, ұлттық бірлік, дәстүршілдік және ұлттық жандану нормаларымен, ұлттық ерекшелік пен Батысқа қарсылық тұжырымдамаларын негізге алады. Автор қауымдастықтың этикалық қағидалары ретінде орыс патриотизмі мен тайпалық мұраттарға берілгендікті санайды. Біздің түсінігіміз бойынша славян неопанизміндегі діни ұлтшылдық христиандық дәуірге дейінгі славяндық дәстүрлерді жаңғырту аясында діни сенімдердің ұлтшылдық пен этноцентристік құндылықтармен тоғысуын білдіреді. Дегенмен, славян неопанизм қозғалыстарының әралуандылығын ескере отырып, оның барлық жақтастары негативті ұлтшылдық идеологияларды ұстанбайды деп ойлаймыз. Жалпы діни қауымдастықтағы діни ұлтшылдық сенімдерге негізделген ұлтшылдық пен патриоттықты білдіреді. Бұл құбылыс жеке адамдар мен топтар өздерінің діни бірегейлігін белгілі бір ұлт пен этникалық топқа лоялдылық сезімімен байланыстырғанда пайда болады. Сондықтан діни ұлтшылдық төңірегіндегі пікірталастар оның басқа діни және мәдени қауымдастықтармен әлеуметтік бірігу, толеранттылық және өзара әрекеттесуге ықтимал әсерін қарастыруымен тығыз байланысты.

Ресейлік ғалымдар авторлығымен жарық көрген 2 зерттеуде Ресейдегі ахуал емес, өзге елдердегі діни ұлтшылдық мәселелеріне назар аударады. Мәселен, N. Emelyanova [12] мақаласында Үндістанның халықтық

партиясы (Bharatiya Janata Party - BJP) ұсынған жаңа Үндістанның қалыптасуына байланысты елдің саяси өміріндегі елеулі өзгерістер қарастырылады. Ғалым BJP және Үндістанның премьер-министрі Нарендра Модидің елдегі діни ұлтшылдық саясатын жүзеге асырудағы қызметін сынға алады. Заманауи Үндістанның қоғамдық-саяси өміріне ықпал еткен мәлімдемелердің мәні дәйектеледі. Зерттеуші елдегі тіл, дін және тарихи мұра төңірегінде болып жатқан пікірталастар, үнді бірегейлігін нығайтудың түрлі түсіндірмелеріне назар аударады. Үндістанның саяси моделінде бұрынғыдай саясаткерлердің мінез-құлқын анықтайтын топтық құқықтарын қорғау ерекшеленеді. Үндістанның саяси өміріне индуизм (дінді саясиландыру) және кастизм (әлеуметтік институтты саясиландыру) факторларының салдары анықталады. Автор үндістандықтар демократия мен діни ұлтшылдықтың ұлттық моделін құруды таңдайтындығын айта келе, Үндістанның халықтық партиясының индуизм ұлтшылдығы Үндістанның ұлттық конгресінің (Indian National Congress) зайырлы ұлтшылдығына қарсы тұрады деген қорытындыға келді. Үндістандықтар да қазіргі таңда теңдік қағидаттарына негізделген басты құндылық даму екенін атайды. Халық BJP және Нарендра Модиден елдің дамуын тездететіндігінен үмітті. Біздің ойымызша, әр елдегі діни ұлтшылдық саясатын жүзеге асыру түрлі формада болады және халық қалауын ескереді. Діни ұлтшылдыққа қатысты саясат ұлттың анықтаушы сипаты ретінде белгілі бір діни және мәдени мұраны ілгерілету мақсатында діни бірегейлік пен ұлттық бірегейлік арасындағы тығыз байланысты қамтиды. Діни ұлтшылдық саясатының қуаттылығы әр түрлі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Өйткені, оның салдары әлеуметтік бірігумен қатар, топаралық шиеленістерді, тіпті қақтығыстарды қамтуы ықтимал. Сонымен қатар, діни ұлтшылдықтың саясатқа әсер ету дәрежесі елдегі саяси, әлеуметтік және экономикалық динамиканың өзгеруіне байланысты уақыт өте келе өзгеріп отыратындығын

мойындауымыз қажет.

И. Гарри [13] 1911 жылы Цин империясы құлағаннан кейінгі кезеңде және 1951 жылы Тибеттің ҚХР-ға қосылғанға дейінгі Қытай-Тибет шекарасындағы Тибет ұлтшылдығының пайда болуын зерттейді. Автор Авалокитешвара (Avalokitesvara - мархабатпен қарау) жанашырлығы бодхисаттвасының (Bodhisattva - оянған сананы тазарту) табынушылығы Тибетті Далай-ламалар мемлекетімен байланыстыратын тибеттік діни ұлтшылдықтың негізгі рухани тамыры болды деген пікір білдіреді. Мақалада Тибет таулы қыратының кең-байтақ аумағында ұлтшылдықтың мынадай түрлерінің болғаны да баяндалады: тибеттік коллораационистік ұлтшылдық; гоминьдандық немесе коммунистік типтегі зайырлы автономиялық ұлтшылдық. Бұл кезеңдегі ұлтшылдық сайысында діни фактор басты орын алған. Сондықтан Тибет буддизмі дін мен саясатты біріктіру дәстүрі аясында жаңа жағдайларға оңай бейімделіп, ұлтшылдықтың түрлі формаларында түбегейлі қарама-қарсы мақсаттарды қолданды. Дегенмен, мақалада түрлі ұлттық және діни мүдделер қақтығысы Қытай коммунистерінің жеңісіне және діни ұлтшылдықтың жойылуына әкелгені айқындалады. Демек, табынушылық діни ұлтшылдықты дамытады және түрлі діни мүдделер діни ұлтшылдықтың құлдырауына әкеледі деуімізге негіз бар. Табынушылықта орталықтандырылған жетекшілік және әлеуетті идеологиялық бірлік сезімі бар. Кейбір жағдайларда осы орталықтандырылған бақылау діни ұлтшылдықты насихаттау үшін пайдаланылуы мүмкін. Табынушылық нанымдары мен тәжірибесі ұлтшылдық идеологиясымен сәйкес келеді және топ ішінде бірлік пен бірегейлік сезімін ілгерілетеді. Дегенмен, діни плюрализм, тіпті, конфессияаралық диалогқа назар салу діни ұлтшылдықтың құлдырауына әкелуі мүмкін. Өйткені, түрлі діни мүдделер диалог пен ынтымақтастыққа түскен кезде ортақ құндылықтар мойындалып, ұлтшылдық назардан тыс қалады деп ойлаймыз. Сондықтан табынушылық діни ұлтшылдықтың дамуына ықпал

еткенімен, түрлі діни мүдделер мен әлеуметтік үдерістер діни ұлтшылдық идеологиясының құлдырауына немесе өзгеруіне әкеледі.

**Армениялық және литвалық
ғалымдар зерттеулеріндегі
көзқарастар**

М. Burchardt және Н. Hovhannisyan [14] мақаласында ұлтшылдықтың Армениядағы дін мен зайырлылық төңірегіндегі дауларды қалыптастырып жатқан құбылыстарды «мәдени қорғаныс» ұғымы арқылы анықтайды. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл тұжырымдама өзекті болғанымен, Кавказ аймағындағы діни өзгерістерді посткеңестік кеңістіктің бөлігі ретінде талдау үшін сирек қолданылған. Бұл зерттеуде «мәдени қорғаныс» ахуалының әлеуметтік нәтижелерінің діни ұлтшылдықтың күшеюіне әсері салыстырмалы түрде қысқаша талданады. Авторларды діни және зайырлы сала арасындағы ара-қатынастың қоғамда нақты тәсілдермен көрініс табуы, посткеңестік Арменияның діни-зайырлы кескіндемесінің дамуы және мемлекеттілік пен ұлтшылдықтың жұмылдыру процестері тұжырымдамаларының қалыптасуы қызықтырады. Осы тұста ұлтшылдық дін мен зайырлылықты қалыптастырады деген тұжырымға мән берген дұрыс сияқты. Ұлтшылдық дін мен зайырлылыққа қатысты жеке адамдар, қауымдастықтар мен үкіметтердің осы ұғымдарды түсінуіне және өзара әрекеттесуіне ықпал жасайды. Ұлтшылдық діни нанымдар мен тәжірибені ұлттық құндылықтарға сәйкес келетін ұғымдармен түсіндіреді. Діни рәміздер, рәсімдер мен дәстүрлер ұлттық бірегейлік пен ынтымақтастықты нығайту үшін қолданылады. Ұлтшылдық зайырлылық ұғымын ұлттық контексте де қалыптастыра алады. Бұл тұста мемлекеттік зайырлылық діни ұлтшылдыққа қарсы тұруы мүмкін. Бұл қарсылық діннің қоғамдық өмірдегі рөлі, орта және жоғары мектептердегі діни білім беру, мемлекеттік мекемелерде діни рәміздердің болуы секілді

мәселелер төңірегінде пікірталастардан көрінеді. Сонымен қатар, азаматтық ұлтшылдық сияқты ұлтшылдықтың түрі ұлттық бірліктің негізі ретінде этникалық және діни бірегейлікті бірінші орынға қоятын этно-діни ұлтшылдықпен де таласқа түседі. Сондықтан ұлтшылдық, дін және зайырлылық арасындағы өзара әрекеттесуді түсіну әлеуметтік-саяси динамикаға талдау жасау және плюралистік қоғамды ілгерілету үшін маңызды.

Л. Yakova және Е. Raciuss [15] пікірінше, бұрынғы КСРО және Варшава шартына мүше республикалар коммунистік биліктен ажырағанына ондаған жылдар өтсе де, Шығыс Еуропа елдері көп жағдайда өтпелі кезеңді жалғастыруда. Бұл елдердегі өзгерістер айқын көрінетін бір саласына діни әралуандылықты басқару жатады. Коммунизм ыдырағаннан бері аймақтағы мемлекеттердің көпшілігі либералды діни басқару режимдерін, сондай-ақ түрлі діни қауымдастықтардың өсіп-өркендеуіне мүмкіндік беретін әралуандылықты жақтайтын үрдістерді қабылдады. Ғалымдар көзқарасы бойынша соңғы уақытта аймақтың түрлі бөліктерінде діни әралуандылыққа жалпы оң көзқарастан алшақтап, қабылданған еркіндіктен діни қауымдастықтар мен олардың қызметін бақылауды күшейтуге қарай ауысу байқалады. Осы процестерді түсіндіру үшін «Ethnicities» журналында түзіліп жатқан арнайы нөмірде мәселенің кейбір негізгі динамикасын талдау үшін діни ұлтшылдықтың теориялық көріністері мен келешегі қарастырылады. Мәліметке сәйкес арнайы нөмірде бірқатар сұрақтарды талдау жоспарланып отыр, олардың ішіндегі ең маңыздысы мынау: діни ұлтшылдық посткоммунистік Еуропадағы дінді басқаруға ықпал жасай ма, егер ықпал жасаса, қалай? Бұл сұраққа өзіміз жауап беруге ұмтылды. Діни ұлтшылдық дін бостандығы, мемлекет пен шіркеудің қарым-қатынасына және қоғамдағы діннің рөліне қатысты саясат пен тәжірибені қалыптастыру арқылы посткоммунистік Еуропадағы дінді басқаруға әсер етеді деп ойлаймыз.

Біріншіден, діни ұлтшылдық елдегі дәстүрлі және көпшілік діндердің үстемдігіне жәрдемдеседі. Коммунизм ыдырағаннан кейін ұлттық бірегейліктің қайта жандануы байқалған пост-коммунистік Еуропада үкіметтер ұлттық бірегейлік пен келісімді нығайту тәсілі ретінде этникалық көпшілікпен байланысты дәстүрлі дінді жақтауы ықтимал.

Екіншіден, діни ұлтшылдық ықпалындағы үкіметтер көпшілік дінге артықшылық беретін заңдар мен саясатты жүргізеді. Бұл шараларға дәстүрлі діни қауымдастықтарды мемлекеттік қаржыландыру, арнайы артықшылықтар беру, ұлттық бірегейлікке қауіп төндіретін азшылықтар діндеріне және жаңа діни ағымдарға шектеулер енгізу жатады.

Үшіншіден, діни ұлтшылдық пост-коммунистік Еуропадағы мемлекет пен шіркеу арасындағы қарым-қатынас сипатына да әсер етуі мүмкін. Бұл процесс үкіметтердің дәстүрлі діни қауымдастықтарға қоғамда артықшылық беру және ұлттық құндылықтар мен бірегейлікті нығайту үшін білім беру мен адамгершілік тәрбие секілді қоғамдық істерге тарту арқылы тығыз байланыс орнатуға ұмтылуынан байқалады.

Төртіншіден, діни ұлтшылдық басым дінмен байланысты мәдени мұраны сақтауға және насихаттауға көп мән береді. Шығыс Еуропалық үкіметтер ұлттық бірегейлік пен мақтаныш сезімін нығайту үшін діни орындарды қалпына келтіру, діни туризмді ілгерілету және білім беру бағдарламаларына діни тақырыптарды енгізуге назар аудара бастайды.

Бесіншіден, діни ұлтшылдық басым діни және ұлттық идеологияға қарсылық ретінде қабылданатын азшылық діндерді бақылауды күшейтуі және шектеуі мүмкін. Үкіметтер ұлттық қауіпсіздік пен мәдени тұтастықты сақтау сылтауымен діни тәжірибеге қатысты ережелерді енгізіп, жаңа діни топтарды тіркеуді шектеуі және азшылықты құрайтын діни қауымдастықтардың қызметін бақылайды.

Алтыншыдан, білім беру саясаты ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды

қалыптастырудағы үстем діннің маңыздылығына назар аударатын оқу бағдарламаларымен бірге діни ұлтшылдық идеологияларын насихаттайды. Мәселен, оқушыларды ұлттық қауымдастыққа тиістілік сезімін нығайта отырып, мектеп бағдарламалары арқылы діни ұлтшылдық идеялармен таныстыруға болады.

Жетіншіден, діни ұлтшылдық конфессияаралық қатынастарға әсер етіп, діни қауымдастықтар арасындағы шиеленісті күшейтуі мүмкін. Азшылықтардың өздерін маргиналды топ ретінде немесе кемсітушілікті сезінуі діни бірегейлік негізіндегі әлеуметтік келіспеушіліктер мен қақтығыстарға әкеледі.

Тұтастай алғанда, посткоммунистік Еуропадағы дінді басқаруға діни ұлтшылдықтың әсері ерекше. Дегенмен, дәстүрлі және көпшілік діндердің мүдделеріне басымдық беретін, азшылық діни топтарды маргиналдандыратын саясатты жүргізген мемлекет үшін тиімсіз.

D. Vékony және E. Raciustың [16] айтуынша, тарихи үстем Рим-католиктік мұрасы бар Орталық Еуропа елдері дінді басқару тұрғысынан белгілі бір кластерге жатады. «Ethnicities» журналының арнайы нөміріне жоспарланып жатқан мақалада Венгрия мен Словакиядағы діни ұлтшылдықтың екі елдегі дінді басқару режимдеріне әсері қарастырылады. Берлин қабырғасы құлағаннан кейін либералдық құндылықтар ұстанатын дінге қатысты бейтараптықтың қысқа кезеңі қалыптасты. Қасиетті Тақпен конкордаттық екіжақты келісімдері негізінде екі ел де дәстүрлі христиан шіркеулерін қолдай бастады. 2010 жылдарға қарай екі елдің заңнамасы «жаңа» діндердің енуіне шектеулі кедергілер жасады. Осы негізде «ескі» және «жаңа» діндер үшін екі деңгейлі жүйе құрылып, біріншісі мемлекетпен тығыз қарым-қатынаста болды. Нәтижесінде шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі бұлыңғырлана бастады. Дәрежесі биік шіркеулер қоғамдық кеңістікте белгілі бір білім беру және әлеуметтік қызметтерді жеткізушілер ретінде қайта пайда болды. Артықшылығы мол

шіркеулер мен мемлекет арасында үйлесімсіз өзара тәуелді қарым-қатынас дамып, мемлекет басымдылыққа ие болды. Осы уақытта популистік және ұлтшыл партиялар дінді құрал ретінде пайдаланып, христиандықты өздерінің ұлтшылдық саяси дискурсына енгізді. Бұл процесс мемлекеттің кейбір діни топтарға артықшылық бере алатын нормативтік кеңістікті құруға көмектесті. Христиандық ұлттық бірегейлікке назар аудару үкіметтердің көші-қонды қауіпсіздік пен исламмен байланыстыратын көзқарастарын күшейтті. Аталмыш қағида оңшыл және популистік көзқарастарға бейім билеуші элитаның діни-ұлтшылдық көзқарастарына сәйкес келмейтін кейбір діни топтарды ықпал жасаудан тыс қалдырды.

Қорытынды

Посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдыққа қатысты тұжырымдары жан-жақты және әр елдегі академиялық дискурстағы түрлі көзқарастарды дәйектейді. Посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулерін жүйелеу барысында кейбір ортақ көзқарастар айқындалды:

1. Әлеуметтік-саяси талдау: посткеңестік кеңістік ғалымдары діни ұлтшылдықты оның қоғам, саясат және тұлғаның қалыптасуына әсерін зерттеп, әлеуметтік-саяси көзқарасқа ерекше назар аударады. Ғалымдар діни ұлтшылдықтың этникалық, мәдени ұлтшылдық секілді т.б. түрлерімен тоғысуы және әлеуметтік бірлік пен шиеленістерге әсерін зерттеуге ұмтылады.

2. Тарихи контекст: зерттеушілер кеңестік атеизм мұрасы, коммунизм ыдырағаннан кейінгі діни бірегейліктің қайта жандануы, ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды қалыптастырудағы діннің рөлі сынды факторларды қарастырып, посткеңестік кеңістіктегі діни ұлтшылдықтың тарихи ахуалына жиі тоқталады.

3. Бірегейлік саясаты: посткеңестік ғалымдар діни ұлтшылдықты бірегейлік саясатының түрі ретінде талдайды

және оның діни тиістілікке негізделген ұжымдық бірегейлікті құрудағы және жұмылдырудағы рөліне мән береді. Бұл діни ұлтшылдықтың этникалық, тілдік және мемлекеттік бірегейлікпен тоғысуы, топаралық қатынастарға ықпалын зерттеуді нақтылайды.

4. Мемлекет пен шіркеу қатынастары: ғалымдар діни ұлтшылдық үкіметтің діни институттарға қатысты саясатын қалыптастыруы, дін көшбасшыларының саясаттағы рөлі және шіркеу мен мемлекеттің бөлінуіне қатысты пікірталастарды қарастырады және посткеңестік контексте мемлекет пен шіркеу қатынастарының динамикасын зерттейді.

5. Адам құқықтары және азшылық құқықтары: зерттеушілер посткеңестік кеңістіктегі діни ұлтшылдықтың адам және азшылық құқықтарына тигізетін зардаптарына назар аударады. Олар діни азшылықтарды кемсітетін, дін мен сөз бостандығын шектейтін саясатты сынайды немесе қолдайды және діни әралуандылыққа қатысты төзімділік көзқарастарын жақтайды.

6. Секуляризм және плюрализм: ғалымдар діни ұлтшылдықты зайырлылық пен плюрализмге қатыстылығын талдап, діни және зайырлы институттар арасындағы тепе-теңдік пен толеранттылықты насихаттауға және көпмәдениетті қоғамдағы діни әралуандылықты басқарудағы қиындықтарға ықпалын қарастырады.

7. Салыстырмалы зерттеулер: әрине, посткеңестік кеңістік ғалымдары діни ұлтшылдықты басқа елдер, тарихи кезеңдер аясында қарастырып, салыстырмалы зерттеулер жүргізген. Салыстырмалы зерттеулер діни ұлтшылдыққа қатысты посткеңестік қоғамдағы ұқсас ағымдар арасындағы параллельдерді белгілейді.

Қорыта айтқанда, посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдыққа қатысты көзқарастары ұғымның күрделілігі мен елдегі қоғам, саясат және мәдениетке тигізетін салдары туралы нақты түсінікті қалыптастыруға септігін тигізеді. Посткеңестік кеңістік ғалымдарының талдаулары ұлттық

бірегейлік, басқару мен әлеуметтік қатынастарды қалыптастырудағы діннің рөлі туралы пікірталастарды шешуге ықпал етеді.

Қаржыландыру

Берілген мақала «Қазақстандағы ұлттық құрылыс аясындағы исламизация үдерісі: интеграциялық және дезинтеграциялық әлеуеті» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. Грант AP14871508.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Hayes C.J.H. Nationalism: A Religion. – Routledge, 2016. – 198 p.
- 2 Xypolia I. Cypriot Muslims among Ottomans, Turks and British // *Bogazici Journal*. – 2011. – No. 25 (2). – P. 109–120.
- 3 Juergensmeyer M. The worldwide rise of religious nationalism // *Journal of International Affairs*. – 1996. – No. 50 (1). – P. 1–20.
- 4 Grzymala-Busse A. Religious nationalism and religious influence // [Electronic resource] URL: <https://oxfordre.com/politics/display/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-813> (accessed 14.01.2024)
- 5 Khan Z-I. Religion is a unifying force // [Electronic resource] URL: <https://www.milligazette.com/news/islamic-perspectives/3756-religion-is-a-unifying-force/> (accessed 14.01.2024)
- 6 Hibbard S. Religion, nationalism, and the politics of secularism. In Omer A., Scott Appleby R., Little David (Eds.), *The Oxford handbook of religion, conflict, and peacebuilding* (pp. 100–123). – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 736 p.
- 7 Mooney C.Z. The public clash of private values: The politics of morality policy. – Washington: CQ Press, 2001. – 283 p.
- 8 Golovushkin D.A. On the issue of religious tolerance in modern Russia: national identity and religion // *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. – 2004. – No. 2 (7). – P. 101–110.
- 9 Yusupova G. The Islamic representation of Tatarstan as an answer to the equalization of the Russian regions // *Nationalities Papers - The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 2016. – No. 44 (1). – P. 38–54.
- 10 Ситников А.В., Романов М.В., Фасхудинов Р.Р. Национальная и религиозная идентичности: опыт анализа взаимосвязи (на примере Республики Татарстан) // *Социологические исследования*. – 2022. – №3. – С. 120–134.
- 11 Golovneva E. Saving the native faith: Religious nationalism in Slavic neo-paganism (Ancient Russian Yngling Church of orthodox old believers-Ynglings and Svarozhichi) //

Convention 2017: Modernization and Multiple Modernities (ISPS CONVENTION 2017). – Dubai: Knowledge E, 2018. – P. 337–347.

12 Emelyanova N. The specifics of political modernization in modern India: Between progress and regression // *Istoriya - Elektronnyi Nauchno-Obrazovatelnyi Zhurnal*. – 2020. – No. 11 (12).

13 Гарри И. Культивация Авалокитешвары и конкурирующие национализмы сино-тибетского пограничья (1911–1951 гг.) // *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. – 2020. – №1(38). – С. 13–36.

14 Burchardt M., Hovhannisyan H. Religious vs secular nationhood: «Multiple secularities» in post-Soviet Armenia // *Social Compass*. – 2016. – No. 63 (4). – P. 427–443.

15 Yakova L., Raciuc E. Introduction: All quiet on the Eastern front? Recent dynamics in the governance of religion in post-communist Europe // *Ethnicities*. – 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209324>. (accessed 14.01.2024)

16 Vékony D., Raciuc E. Governance of religious diversity in Central Europe: A religious nationalism inspired illiberal turn in Hungary and Slovakia? // *Ethnicities*. – 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209517>. (accessed 14.01.2024)

Transliteration

- 1 Hayes C.J.H. Nationalism: A Religion. – Routledge, 2016. – 198 p.
- 2 Xypolia I. Cypriot Muslims among Ottomans, Turks and British // *Bogazici Journal*. – 2011. – No. 25 (2). – P. 109–120.
- 3 Juergensmeyer M. The worldwide rise of religious nationalism // *Journal of International Affairs*. – 1996. – No. 50 (1). – P. 1–20.
- 4 Grzymala-Busse A. Religious nationalism and religious influence // [Electronic resource] URL: <https://oxfordre.com/politics/display/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-813> (accessed 14.01.2024)
- 5 Khan Z-I. Religion is a unifying force // [Electronic resource] URL: <https://www.milligazette.com/news/islamic-perspectives/3756-religion-is-a-unifying-force/> (accessed 14.01.2024)
- 6 Hibbard S. Religion, nationalism, and the politics of secularism. In Omer A., Scott Appleby R., Little David (Eds.), *The Oxford handbook of religion, conflict, and peacebuilding* (pp. 100–123). – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 736 p.
- 7 Mooney C.Z. The public clash of private values: The politics of morality policy. – Washington: CQ Press, 2001. – 283 p.
- 8 Golovushkin D.A. On the issue of religious tolerance in modern Russia: national identity and religion // *Journal for the Study of Religions*

and Ideologies. - 2004. - No. 2 (7). - P. 101-110.

9 Yusupova G. The Islamic representation of Tatarstan as an answer to the equalization of the Russian regions // *Nationalities Papers - The Journal of Nationalism and Ethnicity*. - 2016. - No. 44 (1). - P. 38-54.

10 Sitnikov A.V., Romanov M.V., Faskhudinov R.R. Nacional'naja i religioznaja identichnosti: opyt analiza vzaimosvjazi (na primere Respubliki Tatarstan) [National and religious identities: experience of interconnection analysis (on the example of research in the Republic of Tatarstan)] // *Sotsiologicheskie Issledovaniya*. - 2022. - No. 3. - S. 120-134. (in Russ)

11 Golovneva E. Saving the native faith: Religious nationalism in Slavic neo-paganism (Ancient Russian Yngling Church of orthodox old believers-Ynglings and Svarozhichi) // *Convention 2017: Modernization and Multiple Modernities (ISPS CONVENTION 2017)*. - Dubai: Knowledge E, 2018. - P. 337-347.

12 Emelyanova N. The specifics of political modernization in modern India: Between progress and regression // *Istoriya - Elektronnyi Nauchno-Obrazovatelnyi Zhurnal*. - 2020. - No. 11 (12).

13 Garri I. Kul't Avalokiteshvary i konkurirujushhie nacionalizmy sino-tibetskogo pogranich'ja (1911-1951 gg.) [Avalokitesvara cult and competing nationalisms of the Sino-Tibetan borderland] // *Gosudarstvo Religiya Tserkov v Rossii i Za Rubezhom*. - 2020. - No. 38 (1). - S. 13-36. (in Russ)

14 Burchardt M., Hovhannisyan H. Religious vs secular nationhood: «Multiple secularities» in post-Soviet Armenia // *Social Compass*. - 2016. - No. 63 (4). - P. 427-443.

15 Yakova L., Raciuc E. Introduction: All quiet on the Eastern front? Recent dynamics in the governance of religion in post-communist Europe // *Ethnicities*. - 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209324>. (accessed 14.01.2024)

16 Vékony D., Raciuc E. Governance of religious diversity in Central Europe: A religious nationalism inspired illiberal turn in Hungary and Slovakia? // *Ethnicities*. - 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209517>. (accessed 14.01.2024)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Мұрат Өрленбайұлы Насимов

қауымдастырылған профессор, саяси ғылымдарының кандидаты, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707.

Ботагөз Жаппарқызы Паридинова

аға оқытушы, философия магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, email: filosof.sokrat.86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3733-0671.

Мурат Орленбаевич Насимов

ассоциированный профессор, кандидат политических наук, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707.

Ботагөз Жаппаровна Паридинова

старший преподаватель, магистр философии, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, email: filosof.sokrat.86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3733-0671.

Murat Nassimov

Associate Professor, Candidate of Political Sciences, Bolashak University, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707.

Botagoz Paridinova

Senior Lecturer, Master of Philosophy, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, email: filosof.sokrat.86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3733-0671.